

FRANS PILSEN

BEELDEND KUNSTENAAR EN *FABRIQUEUR* VAN PAPIER

Danny Mattens

Frans Pilsen (Gent, 1700-1784) was een veelzijdige, ondernemende en ongetwijfeld drukbezette man. Opgeleid in de schildertechniek en de grafiek, legde hij vooral de nadruk op het graveren. Pilsen combineerde deze kunstzinnige activiteiten met het opstarten en draaiende houden van een voor die tijd vrij grootschalig proto-industrieel initiatief: de papiermolens van Ekkerghem aan Einde Were en de Overzet. Tussendoor vond hij ook nog tijd om drie keer te trouwen. Zijn duobaan als kunstenaar-papierfabrikant, in beide beroepstakken klaarblijkelijk zeer productief en succesvol, is vrij uniek.

Familie en maatschappelijke positie

Frans (François/Franciscus) Pilsen, ook Pilsens, Pielsen(s) en Pylsen(s) genoemd, werd in Gent geboren en er op 21 augustus 1700 gedoopt. Zoals toen gebruikelijk gebeurde dat zeer snel na de geboorte. Waarschijnlijk is hij dus dezelfde dag of de dag ervoor geboren. Hij was de derde zoon van Michiel (Michaël) uit Oostende en Catherine de la Motte. In die tijd was er in Gent een familie Pilsen als koperslager actief en ook vader Michiel Pilsen oefende hoogstwaarschijnlijk dat beroep uit, al staat hij bij de Gentse Sint-Lucasgilde als 'fijnschilder' genoteerd. (1)

Frans Pilsen zal driemaal trouwen. Uit een eerste huwelijk met Francisca de Rijnck werd in 1741 een zoon geboren, Franciscus Bernardus. Frans senior huwt, eveneens te Gent, in 1748 voor een tweede maal, met Dorothea Braet. (2) Blijkbaar stierf zijn nieuwe bruid al heel kort daarna, want in 1750 stond hij alweer voor het altaar, deze keer met Anna Maria Van Peperseele aan zijn zijde. Naast een zoon met Francisca de Rijnck had Frans Pilsen zeker nog twee kinderen. Een ervan, Cecilia Pilsen, huwde in 1783 met Hubertus Duijs, die zijn opvolger in de papierfabricage zou worden. (3) Frans Pilsen senior stierf in de parochie Sint-Martinus te Gent (Ekkerghem) op 17 maart 1784. Hij

werd nog dezelfde dag in de kerk begraven met een dienst eerste klasse, wat wijst op welstand.

Afb. 1. Portret van Frans Pilsen door hem zelf gegraveerd naar een schilderij of tekening van Robert van Audenaerde. Dat blijkt uit het fiere Latijnse opschrift van het 'voetstuk': Se ipse sculpsit. De namen van beide kunstenaars staan daarbij nog voluit bovenaan op datzelfde voetstuk.

Over het verdere privéleven van Frans Pilsen is weinig te vinden. Gelet op het feit dat Pilsen nogal wat werk leverde aan kerken en hoge kerkelijke en wereldlijke heren, mogen we er misschien wel van uitgaan dat hij in de 'Eeuw van de Verlichting' en Jozef II, eerder behoudsgezind was.

Schilder en graveerder (4)

Wanneer Pilsen precies met zijn kunstenaarsactiviteiten begonnen is, en hoe hij daartoe kwam, is niet helemaal duidelijk. Het feit dat zijn vader ‘fijnschilder’ was, zal daar zeker voor iets tussen gezeten hebben. Zoals zovelen voor hem ondernam zoon Frans een studiereis naar Italië, samen met zijn twee jaar oudere broer. Uiteindelijk belandden ze in Rome waar ze hun stadsgenoot Robert van Audenaerde leerden kennen. Frans ging bij hem in de leer. Van Audenaerde (5) maakte hem vertrouwd met de graveernaald. Pilsen was toen waarschijnlijk wel al kunstschilder, maar van Audenaerde overtuigde hem om te graveren. Leraar en leerling keerden in 1723 naar Gent terug. In 1735 wordt Frans Pilsen als ‘fijnschilder’ bij de Gentse Sint-Lucasgilde ingeschreven. Tussen 1740 en 1755 zal hij binnen dezelfde gilde als ‘gezworene’ (lid van het bestuur: de ‘eed’) optreden. Dit impliceert dat de andere gildeleden niet alleen vertrouwen hadden in zijn persoon, maar ook in zijn kennis en kunde.

Het is duidelijk dat de balans schilderen/graveren bij Pilsen doorsloeg naar de kant van het graveren, zoals kunstkenner Kervyn de Volkaersbeke in 1858 al opmerkte. (6) Pilsen leverde een meer dan vermeldenswaardige bijdrage aan de Gentse graveerkunst. Zijn creaties betreffen vooral lokale toestanden: gebouwen, portretten, zogenaamde Blijde Intredes. Daarnaast leverde hij ook enkele historiestukken af. Er bleef wel degelijk heel wat werk van Pilsen bewaard. Tal van zijn gravures zijn te vinden in de collectie van de bibliotheek van de UGent. (7) Een vlugge blik op de databank van de UGent-bibliotheek, voor iedereen via het internet toegankelijk, geeft een uitstekend idee van zijn productie. Zo vinden we er een gravure van de inauguratie van keizerin Maria Theresia op de Vrijdagmarkt. De bewuste prent is opgenomen in een boekje met als auteurs David ‘t Kindt en François Pilsen in 1744 te Gent uitgegeven door de weduwe P. Goesin. Vermoedelijk stond Pilsen in voor de gravures. Hetzelfde geldt voor de boekjes over de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Brugge, over de Sint-Rombautskerk te Mechelen en voor andere drukwerkjes.

In dezelfde databank vinden we ook enkele portretten van bisschoppen, van andere hoge heren, versierde wapenschilden en cartouches (8). Verder ook nog enkele bijbelse taferelen... en waarachtig ook een zelfportret gegraveerd naar een schilderijtje of tekening van zijn leermeester en vriend Robert van Audenaerde (afb. 1). Er bleven ook nog heel wat schilderijen van zijn hand bewaard. Iedere Gentse centrumkerk heeft wel een altaarstuk of een ander schilderij van hem in bezit. Ook in Nederlandse musea zijn werken van Pilsen opgenomen. (9) Zelfs op onverwachte plaatsen zoals in het gemeentehuis van het Franse dorp Le Merlerault hangt werk van hem. (10) Gravures van Pilsen

worden heden nog steeds verhandeld. (11) Daarnaast vervaardigde hij ook portretten. Zo kreeg hij in 1750 een vrij grote som uitbetaald voor het schilderen van burggraaf Charles de Preud'homme d'Hailly en diens twee zoon-
tjes. (12)

Afb. 2. Drie 'moulins à papier' tussen een Leiearm en de vestgracht samen met enkele andere gebouwen weergegeven op dit detail van het stadsplan De Vreese (1799). De molen op het bolwerk er onder was een graanmolen. Bovenaan nog andere Leie-armen in de verzolde zone aan het 'einde van de wereld'. Onderaan rechts tussen een recht getrokken Leie en de vestgracht waar in de 19de eeuw de 'Grote Lys', een enorme vlasspinnerij, zou verrijzen, nu het woon- en groencomplex Groene Vallei. Parallel daarmee, binnen de vestgracht is de toen nog maar pas met bomen beplante Nieuwe Wandeling te zien. Onderaan links: Ekkergemkerk en enkele gebouwen op dit toen nog kleine gehucht, o.a. een stukje van het klooster van Deinze, later krijgsgasthuis en daarna politiekantoren

Papiermoleneigenaar en papierfabrikant

Over de papierproductie in Gent is al een en ander bekend en geschreven (13). Deze startte zo ongeveer rond 1527. In de jaren 1700 draaiden op Einde Were drie papiermolens. Dat was meer bepaald langs de Oude Leie, Overzet, de kant van Malem. Twee ervan waren gecombineerde wind-/watermolens. De derde was een zuivere windmolen (afb. 2, 3 en 4).

Afb. 3. Twee molens van Pilsen op een potloodtekening in de Atlas Goetghebuer in het Gentse Stadsarchief (Zwarte Doos).

Lange tijd lijken dit de enige Gentse molens voor papierproductie te zijn. Volgens Alfons De Buck stond de omgeving Einde Were – Overzet bekend als ‘Aan de papiermeulens’. Op 18 juli 1754 kreeg Pilsen een octrooi, zeg maar toelating, voor de bouw van een papierfabriek. In 1767 verwierf hij opnieuw een octrooi om op Einde Were, op het latere kadastraal perceel F224, een water-/windmolen te mogen bouwen, wat hij in 1769 ook deed. In 1754, 1759 en 1769 verleenden de schepenen van de Keure van de stad Gent hem vrijstelling van het ‘pondgeld’. Dit was een stedelijke belasting op in- en uitvoer. In het geval van Pilsen was dit op de grondstoffen. Van die zelfde schepenen kreeg hij ook nog vrijstelling van bepaalde ‘consommatierechten’. Dergelijke vrijstellingen van taksen en belastingen werden meestal verleend om bepaalde industrietakken een duwtje in de rug te geven, om ze beter tot ontwikkeling te laten komen. In de beslissingen van de schepenen werd Pilsen ‘directeur en fabriqueur van papier’ genoemd.

Pilsen kreeg echter problemen met zijn bureu. Pieter de Winne baatte samen met zijn echtgenote Maria Theresia van Bochaut de Vestmolen uit op kada-

straal perceel F355 in de onmiddellijke omgeving van Pilsens molen. Die ving wellicht te veel wind af, ten nadele van de molen van de Winne-Van Bochaute. Uiteindelijk verkocht de Winne zijn bedrijf aan Pilsen. De verkoop ging gepaard met een bijkomende voorwaarde: Anthonius Neyman en diens vrouw Adriana Francisca De Bruyne mochten levenslang gebruik blijven maken van

Afb. 4. Imposant ensemble van drie papiermolens aan de Overzet met bedrijfsgebouwen en kleine woninkjes. Olieverfschilderij van F.J. Boulanger (1819-1873), verzameling Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten Gent (overgenomen uit G. Deseyn, 1989, *Bouwen voor de Industrie*, Museum Industriële Archeologie en Textiel).

het huis, de stallingen en de tuin naast de molen. Van waar dit beding? Neyman had destijds ‘by command’ de molen voor de Winne gekocht. Hij had, met andere woorden, stroman gespeeld voor Pieter de Winne. Dat was in die tijd een gangbare techniek bij verkopen. Waarschijnlijk uit erkentelijkheid voor die bewezen diensten werd deze bijkomende voorwaarde in de verkoopakte opgenomen. Pilsen hield de molen slechts een korte periode in zijn bezit. In 1778 was hij al eigenaar af.

Frans Pilsen moet over een behoorlijk startkapitaal hebben beschikt om in 1754 een papierfabriek op te richten, in 1767 nog een papiermolen te bouwen en in 1769 een molen aan te kopen. Mogelijk kon hij hiervoor beroep doen op familiekapitaal, maar zijn schilder- en graveurkunst zal hem ook een mooie duit opgeleverd hebben. Daarnaast was Pilsen nog huis- en grondeigenaar. Op 4 oktober 1758 diende hij een bouwaanvraag in om de opstand van de gevel van een gebouw op Einde Were aan te passen. De eigendom werd omschreven als ‘huijse, stede ende erfve’. Pilsen was dus eigenaar van het huis, de bouwplaats (de stede) en van de grond. De schepenen keurden de aanvraag goed. In 1769 volgde een tweede, veel ambitieuzere bouwaanvraag. De bouwtekening toont de opstand van gevels van de papierfabriek, van een windmolen en een hele reeks kleine huisjes (afb. 5). (14) In de bouwaanvragen van 1758 en 1769 stelt Frans Pilsen zich telkens voor als ‘fijnschilder en papierfabrikant’. (15)

We mogen er van uitgaan dat dochter Cecile de ‘Fabrique van alle soorten van Schryf en Druk-Papieren’ op Einde Were heeft verder gezet. (16) Na haar overlijden kwam Hubertus Duijs aan het roer van de papierfabriek. (17) De papierfabriek van Pilsen-Duijs was toen nog de enige op Ekkerghem. De overlevende echtgenoot Hubert Duijs bracht het bedrijf in 1798 over naar de Visserij. Die verhuis had te maken met de aanleg van het Visserijkanaal in 1752. (18)

De papiermolens op Einde Were werden in 1859 en 1860 afgebroken. Ze zullen tot het einde van de 19de eeuw bekend blijven, maar dan als plaatsaanduiding. Dat zien we bij voorbeeld in 1882 toen Jean Vanderschelden en zijn echtgenote Justine Vandecapelle afstand deden, ten voordele van de stad Gent, van achttien eigendommen, waaronder zestien werkmanswoningen. Die huisjes stonden op een plaats die ‘De Papiermolen(s)’ werd genoemd. De nummers van de kadastrale percelen beginnen allemaal met F224, waarop ook een windmolen van Pilsen stond. De ‘afstand’, eufemisme voor ‘onteigening’, van de eigendommen van het echtpaar Vanderschelde-Vandecapelle was nodig

Afb. 5. Detail uit een wegenkaart (vóór 1970) met de locatie van Pilsens bedrijf aan de overgang van Einde Were naar de Rooigemlaan bij de Overzet. De rond die tijd verdwenen vlasspinnerij La Lys (de 'Grote Lys') en de binnengracht van de stadsvesten staan boven midden en rechts weergegeven.

voor de aanleg van de 'Akkergeboulevard'. Deze boulevard gaat nu door het leven als Einde Were en is dus een deel van de Gentse stadsring. (19)

Betekenis

Frans Pilsen nam risico door deel te nemen aan het economisch leven met zijn papierproductie. De zaak bleef na zijn dood verder bestaan wat er op wijst dat hij een solide onderneming uitbouwde en naliet. Maar wat betekende Pilsen als kunstenaar? In de documentatie verzameld in de Nota's Kluyskens (Archief Gent, Zwarte Doos) wordt verschillende malen naar zijn kwaliteiten als kunstenaar verwezen. Die opmerkingen gaan van 'inférieur à son maître' en

‘technisch zeer onderlegd’ over ‘le meilleur élève de Robert van Audenaerde’ tot ‘welstellend schilder’. Eigenlijk zijn het hoofdzakelijk positieve commentaren. Misschien moeten we concluderen dat Frans Pilsen als kunstenaar niet tot de A-klasse behoorde, maar er toch genoeg winst heeft uitgehaald om zijn economische dromen te helpen realiseren. Pilsen was technisch gesproken zeer onderlegd, maar zijn werken missen ziel.

Met dank aan Frank Gelaude en Luc Devriese.

Noten

- 1 T. De Doncker (2007), De Gentse Sint-Lucasgilde: kunstenaars in de periode 1574-1773. Een prosopografische benadering. In: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, Nieuwe Reeks, LXI, p. 233.
- 2 <https://search.arch.be/personen>. Volgens de Biographie Nationale huwde Pilsen met Dorothee Bruel. Wij zijn geneigd de website van de rijksarchieven te geloven. Getuigen bij het huwelijk waren immers Michael De Rink en Isabella Theresia Braet. Deze laatste was waarschijnlijk een zus van de bruid.
- 3 <https://search.arch.be/personen..> Het huwelijk met Duys was pas mogelijk na het bekomen van ‘kerkelijke dispensatie’ Deze term uit het kerkelijke canonieke recht, vooral in verband met ‘gemengde’ huwelijken, duidt op de toelating om te trouwen, gegeven als er een beletsel (in de brede zin van het woord) zou kunnen zijn, bijvoorbeeld tussen trouwlustigen van verschillende nationaliteiten of godsdiensten.
- 4 Hymans, H. (1903), Pilsen. In: Biographie Nationale. Tome 17, p. 516-518.
- 5 Naast Frans Pilsen had van Audenaerde ook nog Pietro Rotari (° Verona, 30.09.1707 - † Sint-Petersburg, 31.08.1762) als leerling. Deze laatste schilderde in barok- en rococostijl, en was hofschilder in Dresden en Sint-Petersburg <https://rkd.nl>, lemma’s ‘van Audenaerde’ en ‘Rotari’.
- 6 Kervyn de Volkaersbeke, P.A.C. (1858), Eglises de Gand. Tome II. Eglises paroissiales et oratoires, p. 25, 30.
- 7 balat.kikirpa.be, <https://lib.ugent.be>
- 8 Dit zijn omlijste schilden met tekst en/of figuren.
- 9 www.rijksmuseum.nl, <https://rkd.nl>
- 10 www.inventaire.culture.gouv.fr
- 11 <https://veiling.catawiki.nl>
- 12 17 pond 10 schellingen groot (Stroobants, A. (1982), Enkele gegevens over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Poeke en over de plaatselijke zijdeteelt in de 18de eeuw. In: Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het Meetjesland., nr. 33, p. 272.

- 13 Deseyn, G. (1984). Oorsprong van de industriële papierproductie in onze gewesten en in het bijzonder te Gent; Idem (1992). Hollander opgegraven in Gent. In: Tijdschrift voor Industriële Archeologie en Textiel, deel 7, p. 15-21; deel 38; p. 3-14.
- 14 https://beeldbank.stad.gent, lemma 'Pilsen', inventarisnummer SAG_OA_535_064_02.
- 15 https://beeldbank.stad.gent, lemma 'Pilsen', inventarisnummer SAG_OA_535_064_01.
- 16 Nieuwen Almanach (Wegwyser der Stadt Gent, 1787), p. 71.
- 17 Nieuwen Almanach (Wegwyser der Stad Gend) (1794), p. 41.
- 18 Er was enkel niveauverschil in de dagen dat de stuw balken van de Grote Spei aan Tussen 't Pas 'getrokken' werden. Dan daalde het peil van de Gentse binnenwateren naar dat van de Neerschelde. Het in 1752 gegraven Visserijkanaal liep evenwijdig met de Nederschelde. De stuw werd verplaatst naar de Keizerpoort. Zodoende werd een nieuwe mogelijkheid gecreëerd om het verschil in waterpeil tussen beide waterlopen aan te wenden als (aan)drijfkracht voor molens en allerlei andere machinerieën.
- 19 SAG, Openbare Werken 1796-1913, Reeks G, Notarisakten, nr. G/4128. De akte werd door de gemeenteraad goedgekeurd op 04.12.1882. Het ging om de kadastrale percelen: F224k1, F224k, F224l, F224m, F224n, F224o, F224p, F224q, F224r, F224b, F224c, F224d, F224e, F224f, F224f1, F224g1, F224c (deel), F224h1.

Maak reclame voor GT!

*Ghendtsche Tydinghen is veel te weinig bekend.
Zelfs mensen die zich bijzonder interesseren aan onze
stad weten dikwijls niet dat dit tijdschrift bestaat...
En nochtans: voor wie een woordje wil meepraten over
de Gentse geschiedenis is GT een absolute must.*

Mond tot mond reclame is de beste publiciteit!